

Revolution Studies
Volume 3, No. 6, Autumn & Winter 2025 (Serial 6)

**The Role of Religiosity in Shaping Political Violence or Tolerance in Post
Revolutionary Iran: A Case Study of Tehran**

Javad Nasiri Avanaki¹

Hojjatollah Darvishpur²

[Doi:10.22034/fademo.2025.529846.1121](https://doi.org/10.22034/fademo.2025.529846.1121)

Mojtaba Maghsoudi³

Abstract: The political in the Islamic Republic of Iran is disoriented and troubled. Nearly five decades after the Islamic Revolution, political elites and leaders have not reached a shared understanding or intersubjective consensus on the nature and essence of the political. Consequently, depending on the evolving conditions of each period, they have adopted different and sometimes contradictory approaches to the political. In the first decade, politics was explicitly equated with a pact of brotherhood and fraternity, while in later decades, it was framed in terms of friend and enemy, and at times, political disagreements were attributed merely to differences in taste. This article seeks to answer the question of what underlies the political disorder and the intense rivalries among political institutions in the Islamic Republic. Through episodic and conceptual examination, we argue that much of this disorder originates from a lack of understanding or a fundamental misinterpretation of the very concept of the political. In the conclusion, we propose agonistic politics as a potential solution in contrast to non-political, post-political, and antagonistic alternatives. The method of this article is descriptive, analytical, and prescriptive.

Keywords: The Political, The non-political, The post-political, antagonism, agonism.

1. Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. 0322320976@iau.ir

2. Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding author) hojatolladarvishpur4689729999@iau.ir

3. Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. m.maghsoudi@iauctb.ac.ir

نقش دین‌داری در ایجاد خشونت یا مدارای سیاسی در ایران پس‌انقلابی (مطالعه موردی در شهر تهران)

جواد نصیری اواتکی^۱

[Doi:10.22034/fademo.2025.529846.1121](https://doi.org/10.22034/fademo.2025.529846.1121)

حجت‌الله درویش‌پور^۲

مجتبی مقصودی^۳

چکیده: مسئله دین و دین‌داری در ایران امروز، با توجه به تحولات رخ داده در داخل کشور و جهان خارج، همواره مورد توجه پژوهشگران قرار دارد. به موازات بررسی فراز و فرودهای دین‌داری در نسل‌های مختلف مردم، تأثیر میزان و نوع دین‌داری، از منظر نگرش مردم به دین، بر مؤلفه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی نیز اهمیت دارد و نتایج آن می‌تواند برای پژوهشگران موضوعی جذاب و برای تصمیم‌سازان راهگشا باشد. یکی از این متغیرهای وابسته که در همه جوامع و به‌ویژه جامعه ایران پس‌انقلابی اهمیت دارد، میزان خشونت سیاسی و تساهل و مدارای سیاسی از سوی آحاد مردم و حاکمیت است. این پژوهش از منظر جامعه‌شناسانه و سیاست‌پژوهانه، ابتدا به مطالعه نظری و تجربی موضوع دین‌داری و نگرش ناشی از آن در بین اقشار مختلف مردم می‌پردازد؛ در ادامه نوآوری پژوهش حاضر در بررسی رابطه میان نگرش به دین‌داری و میزان خشونت و مدارای سیاسی در جامعه ایران است. این پژوهش به‌صورت توصیفی و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای انجام شده و داده‌ها از طریق یک پرسشنامه محقق ساخته گردآوری شده‌اند. حجم نمونه شامل ۵۰۴ نفر از شهروندان ساکن تهران بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نوع دین‌داری نقشی معنادار در افزایش یا کاهش سطح خشونت و میزان مدارای سیاسی ایفا می‌کند. به‌ویژه افرادی که دین‌داریشان بر پایه تجربه شخصی و قرائتی نوگرا از دین شکل گرفته است، در مواجهه با مسائل سیاسی، تساهل و رواداری بیشتری از خود نشان می‌دهند و مخالفت شدیدتری با خشونت و اقتدارگرایی سیاسی در جامعه دارند.

کلیدواژه‌ها: دین، دین‌داری سنتی، تجربه دینی، خشونت سیاسی، مدارای سیاسی.

۱. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

0322320976@iau.ir

۲. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

hojatolladarvishpur4689729999@iau.ir

۳. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

m.maghsoodi@iauctb.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷

دوفصلنامه انقلاب پژوهی | سال سوم، شماره ۶ | پاییز و زمستان ۱۴۰۴ | صفحات ۲۲۳-۲۵۰

<https://trs.ri-khomeini.ac.ir/>

مقدمه

این واقعیتی انکارناپذیر است که هرگونه دین‌پژوهی - چه در سطح نظری و چه تجربی - ناگزیر مبتنی بر پیش‌فرضی در باب دین است. به بیان دیگر، دین‌پژوه پیش از ورود به پژوهش تفصیلی درباره پدیده دین، بی‌اختیار تصویری - هرچند اجمالی و تلویحی - از آن پدیده دارد و پژوهش خود را بر بنیان همان تلقی استوار می‌سازد. این پیش‌فرض بی‌تردید بر ساختار و حتی محتوای پژوهش اثرگذار است و البته نتایج تحقیق نیز می‌تواند به‌نوبه خود تلقی پژوهشگر را از دین اصلاح و تدقیق نماید.

مروری بر آثار علمای مسلمان (به‌ویژه روحانیون شیعه) نشان می‌دهد که اکثر قریب به اتفاق آنان تعریفی واحد از دین را مدنظر قرار داده‌اند؛ تعریفی که مبتنی بر نگاه سنتی به دین است. علما در ایران برخلاف دانشمندان علوم اجتماعی و فیلسوفان دین، تعریف خود را متوجه کلیه ادیان به‌عنوان واقعیت‌های عینی نساخته و شعاع تعریف خود را به دین اسلام محدود کرده‌اند. البته مقصود آنان از دین اسلام، مجموعه ادیان الهی از حضرت آدم تا خاتم است؛ چراکه بر اساس استدلالی درون‌دینی و مستند به آیات قرآن، دین الهی نزد خداوند واحد است و تمامی پیامبران مردم را به مکتبی یگانه دعوت کرده‌اند. اصول آن مکتب که دین نامیده می‌شود، یکی بیش نبوده و همان اسلام است (مطهری، ۱۳۷۱، ص. ۶۵؛ ر.ک. به: طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۲).

براین اساس، بیشتر علمای اسلام «دین» را مجموعه‌ای از عقاید، اخلاقیات و احکامی تعریف کرده‌اند که خداوند به‌وسیله پیامبران برای هدایت بشر نازل کرده است. این الگوی سنتی، در اندیشه اسلامی تا امروز حضوری مستمر دارد و در آن سه بُعد «عقاید»، «اخلاق» و «احکام» از یکدیگر تفکیک می‌شوند (مصباح یزدی، ۷۷-۱۳۷۶؛ ۱۳۸۱، ص. ۴۴).

۲۲۵

درسوی دیگر، محمد اقبال لاهوری کوشید مدلی متفاوت ارائه کند. او با وارد کردن اصطلاح «تجربه دینی» به گفتمان دینی مسلمانان، سه مؤلفه اصلی دین را «تجربه دینی»، «معرفت دینی» و «حرکت دینی» معرفی کرد و تلاش نمود با بهره‌گیری از عقلانیت علم‌محور مدرن، برداشتی نوین از این عناصر ارائه دهد (نراقی، ۱۳۷۸، ص. ۸). اصطلاح «تجربه دینی» در گفتمان دینی جدید، مضمون محوری رویکردی است که دین را معرفتی ناشی از نوعی تجربه تلقی می‌کند. تجربه دینی معمولاً به تجربه‌ای گفته می‌شود که در آن خداوند یا امر قدسی خود را بر فرد صاحب تجربه آشکار می‌سازد. به بیان ساده‌تر، تجربه دینی عبارت است از ارتباط خدا با انسان یا مواجهه انسان با امر قدسی. اقبال لاهوری مقصود خود را چنین شرح می‌دهد: «تجربه دینی در اصل حالتی از احساس است که جنبه شناختی دارد و محتوای آن جز در قالب گزاره‌ها قابل بیان برای دیگران نیست» (عباسی، ۱۳۷۶، ص. ۱۸).

از این منظر، هر پژوهشگری هنگامی که درصدد مطالعه تجربی پدیده گسترده و پیچیده‌ای چون دین‌داری - چه در سطح استانی و چه ملی - برمی‌آید، ضرورت می‌یابد تا با نگاهی تفصیلی، بنیان‌های نظری مفهوم محوری پژوهش خویش را مورد توجه قرار دهد. پژوهش حاضر نیز با چنین رویکردی، به بررسی «دین و دین‌داری» در دو حوزه معرفتی متفاوت، یعنی دیدگاه سنتی و دیدگاه نوگفتمانی مبتنی بر تجربه دینی، می‌پردازد.

از سوی دیگر، نوع دین‌داری افراد و تغییرات آن، صرفاً امری فردی نیست، بلکه پیامدهای گسترده‌ای در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به همراه دارد. یکی از این حوزه‌ها، رابطه دین‌داری با خشونت و مدارا در سیاست است؛ موضوعی که در سال‌های اخیر، چه در ادبیات علمی و چه در تجربه تاریخی جوامع، بارها مورد توجه قرار گرفته است. خشونت سیاسی و اشکال آشکار و پنهان آن، از جمله دغدغه‌های اصلی نظام‌های سیاسی است و سیاستمداران با تجربه همواره کوشیده‌اند با بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود، از گسترش زمینه‌های خشونت جلوگیری کنند و در مقابل، راهکارهایی مبتنی بر تساهل و مدارا را در جامعه گسترش دهند.

بدیهی است که در هر جامعه‌ای، اگر عناصر مفهومی و کارکردی مهمی همچون دین و دین‌داری به‌درستی عمل کنند، می‌توانند با ارائه راهکارها و قواعد کارآمد، مانع از تقویت بسترهای خشونت سیاسی شوند. در مقابل، ناکارآمدی این عناصر ممکن است به تقویت خشونت و کاهش مدارای سیاسی بینجامد. از این منظر، بررسی علمی این رابطه امری ضروری است.

در جامعه‌ای همچون ایران پساانقلابی که دین و نهادهای دینی نقشی بنیادین در عرصه‌های حکمرانی، فرهنگ عمومی و زندگی فردی ایفا می‌کنند، نوع و میزان دین‌داری و تغییرات آن می‌تواند بر متغیرهایی همچون افزایش یا کاهش خشونت یا گسترش مدارای سیاسی اثرگذار باشد. تجربه چهار دهه اخیر نشان داده است که قرائت‌های متفاوت از دین، نتایج گوناگونی در عرصه سیاست به بار آورده‌اند؛ قرائت‌های سنتی و سخت‌گیرانه بعضاً زمینه‌ساز بروز خشونت و انحصارگرایی بوده‌اند، حال آنکه قرائت‌های نوگفتمانی و تجربه‌محور ظرفیت بیشتری برای مدارا، تساهل و کاهش خشونت‌های سیاسی داشته‌اند.

بر همین اساس، پرسش‌های اصلی پژوهش حاضر چنین‌اند:

۱. نوع و میزان دین‌داری چه نقشی در افزایش یا کاهش خشونت سیاسی و مدارای سیاسی در جامعه ایران دارد؟

۲. تأثیر دین‌داری بر ایجاد خشونت یا تساهل سیاسی در جامعه ایران پساانقلابی چگونه قابل

تبیین است؟

در اینجا لازم است فرضیه‌ای مطرح شود: دین‌داری بسته به نوع قرائت از آن، بر تساهل و مدارای سیاسی بیش از خشونت سیاسی تأثیر دارد؛ بدین نحو که قرائت نوگفتمانی مبتنی بر تجربه دینی، بیش از قرائت سنتی بر تساهل، مدارا و نفی خشونت سیاسی تأکید می‌ورزد.

۱. ادبیات نظری و پیشینه

در تبیین موضوع حاضر و برای درک دقیق‌تر مسائل پژوهش، در این بخش برخی تعاریف و نوع نگاه پژوهشگران نسبت به دین و دین‌داری، ابعاد آن و همچنین موضوع خشونت سیاسی و مدارای سیاسی در جامعه ایران و در نهایت مدل مفهومی ارائه شده، مورد بررسی علمی و تحلیلی قرار می‌گیرد.

۱-۱. تعاریف عملیاتی از دین‌داری

محققان علوم اجتماعی در حوزه دین تنها به تعریف منطقی و مفهومی دین و دین‌داری نیاز ندارند؛ بلکه تمرکز اصلی آن‌ها بر تعاریف عملیاتی است که امکان سنجش و اندازه‌گیری دین‌داری را فراهم می‌آورد؛ بنابراین تعریف عملیاتی دین در گام نخست، شامل تعیین ابعادی است که مفهوم دین و دین‌داری را شکل می‌دهد و آن را بازنمایی می‌کند. به عبارت دیگر، همان‌گونه که پدیده‌های فیزیکی با سه بُعد طول، عرض و ارتفاع قابل سنجش هستند، دین نیز باید در علوم اجتماعی قابل بررسی تجربی و اندازه‌گیری باشد.

اولین و ضروری‌ترین گام برای این هدف، تشریح ابعادی است که دین را به شکل تجربی بازنمایی می‌کنند. در این راستا، مناقشه دیرپا در مطالعات علمی دین حول این پرسش است که آیا دین پدیده‌ای تک‌بعدی است یا چندبُعدی و اگر چندبُعدی است، آن ابعاد کدام‌اند و کدام‌یک برای پژوهش‌های علمی قابل استفاده‌اند (King & Hunt, 1975, p.13).

جامعه‌شناسان به‌ویژه اقدام به طراحی سنجه‌هایی برای سنجش دین‌داری کردند که بیش از یک جنبه از التزام دینی را مورد توجه قرار می‌داد. با پیشرفت تحقیقات تجربی در جامعه‌شناسی دین، سنخ‌شناسی‌ها و تعداد ابعاد دین‌داری نیز متنوع شد و از مقیاس‌های ساده تک‌بعدی به مقیاس‌های پیچیده چندبُعدی منتقل گردید (Himmelfarb, 1975, p.606). امروزه محققان علوم اجتماعی حوزه دین با این واقعیت تجربی مواجه‌اند که دین و دین‌داری عمدتاً پدیده‌ای چندبُعدی هستند. احمد نراقی در کتاب رساله دین‌شناخت مدلی دین‌شناسانه برای تحلیل ادیان ابراهیمی ارائه کرده است. در این مدل، دین عمدتاً شامل سنت ادیان توحیدی یعنی اسلام، مسیحیت و یهودیت است که فرض وجود خدایی مشخص که می‌تواند با انسان (پیامبر) رابطه‌ای شخصی برقرار

کند، در آن‌ها مستتر است. در این ادیان سه رکن اصلی قابل تفکیک است: «تجربه دینی»، «نظام اعتقادات دینی» و «عمل یا سلوک دینی».

تجربه دینی، بنیان اصلی دین محسوب می‌شود و می‌تواند شکل‌گیری اعتقادات اساسی مؤمن را موجب شود؛ بنابراین تجربه دینی به معنای ایجاد نظام اعتقادات دینی یا حداقل اعتقادات اساسی آن است. همچنین نظام اعتقادات دینی در فهم و تعبیر تجربه‌های دینی نقش اساسی دارد و به نحوی بنیان عمل یا سلوک دینی را شکل می‌دهد. فقه و اخلاق نیز به‌عنوان نظریه‌های سلوک دینی عمل می‌کنند و عملکرد دین‌داران را سامان می‌دهند. هدف نهایی سلوک دینی، دستیابی به تجارب دینی است (نراقی، ۱۳۷۸، ص. ۹).

مصطفی‌الملکیان نیز معتقد است تعریف منطقی دقیق از دین کاری دشوار و شاید غیرممکن باشد؛ با این حال، لازم است مراد خود از لفظ دین مشخص شود. وی می‌نویسد: «مراد من از دین، مجموعه تعالیم و احکامی است که بر اساس ادعای آورنده و پیروان آن، حاصل ذهن بشر نیست بلکه دارای منشای الهی است، خواه وحیانی باشد (مانند اسلام) یا عرفانی (مانند آیین بودا). اگر دین را به این معنا بگیریم، ادیان بزرگ جهان شامل اسلام، مسیحیت، یهودیت، هندو، بودا، تائو، شینتو و زرتشت هستند» (ملکیان، ۱۳۷۵، ص. ۱۰).

از دید او، دین مجموعه‌ای از گزاره‌های موجود در متون مقدس دینی و مذهبی است (ملکیان، ۱۳۸۵، ص. ۴۰۷) که شامل دو رکن تعالیم و احکام در سه بخش عقاید، اخلاقیات و عبادات است. تعالیم در قالب عقاید و اساطیر درباره هستی، انسان و مراتب وجودی، وجود مطلق و عوالم ماورای طبیعی سخن می‌گوید و احکام در قالب اخلاقیات و عبادات، روابط انسان با وجود مطلق، خود، دیگران و سایر موجودات را تنظیم می‌کند (ملکیان، ۱۳۸۵، ص. ۶۰).

۱-۲. خشونت و مدارای سیاسی

خشونت نیز پدیده‌ای چندبُعدی است و گستردگی آن از بارزترین ویژگی‌های آن محسوب می‌شود. فرهنگ لغت آکسفورد خشونت را چنین تعریف می‌کند: «رفتاری که شامل استفاده از زور و نیروی فیزیکی برای آسیب رساندن، صدمه زدن یا تخریب است» (Oxford Dictionary, 2018) همچنین سازمان بهداشت جهانی خشونت را «استفاده عامدانه از نیروی فیزیکی و قدرت در قالب تهدید یا واقعیت، در برابر شخص، گروه یا جامعه انسانی که منجر به جرح، مرگ، آسیب روانی، نقص عضو یا محرومیت شود» تعریف کرده است (Who, 2002, p.5).

خشونت انواع مختلف دارد: شخصی، بین فردی، جمعی، اجتماعی، جنسی و سیاسی. محور این پژوهش، خشونت سیاسی به ویژه نوع پنهان آن است که معمولاً انگیزه سیاسی دارد. خشونت سیاسی را می توان نوعی خشونت دانست که محور آن قدرت سیاسی است؛ یا برای دستیابی به قدرت، یا اعتراض، یا حفظ آن اعمال می شود. موضوع مشترک همه خشونت ها، قدرت است (فکوهی، ۱۳۷۸، ص. ۳).

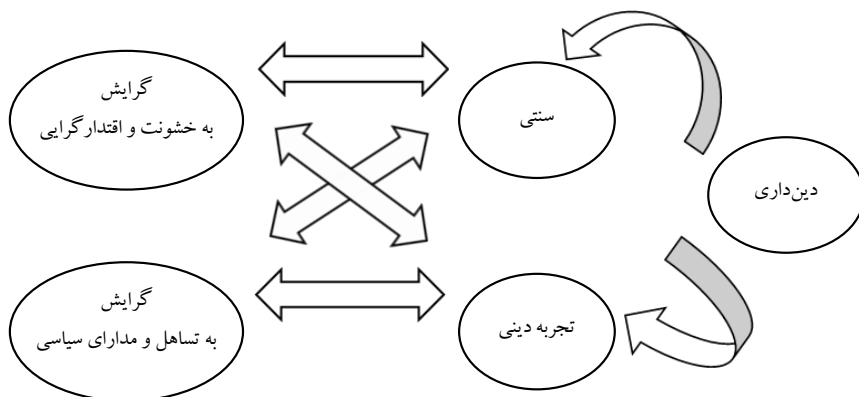
در دیگر سو، تساهل از ریشه «سهل» و به معنای آسان گرفتن، به نرمی رفتار کردن، سهل گرفتن بر یکدیگر و سهل انگاری است. تسامح از ریشه «سمح» و به معنای مدارا کردن، فروگذار نمودن و کوتاه آمدن با گذشت و بزرگواری است (فیروزآبادی، ج ۳، ص. ۵۸۳). در زبان فارسی، واژگان Tolerance و Toleration در ابتدا به معنای «تاب آوردن در برابر درد» ترجمه شده اند. در ادامه، این واژه ها به معنای سیاست صبورانه حکومت در پذیرش عقاید و باورهای غیررسمی نیز به کار رفته اند.

رواداری سیاسی به خویشتن داری قدرت سیاسی مربوط است؛ دولت باید به عنوان داور بی طرف عمل کند و در روند داوری مستقیماً جانب دار نباشد. این مفهوم در غرب مستلزم احترام به حریم خصوصی، جدایی دین از دولت و رعایت حقوق عمومی انسان است (Fiala, 2004, p. 116).

تساهل و مدارا از جمله مسائلی است که در تکامل سیاسی دولت ها ظاهر می شود و هر دولتی ناگزیر با آن مواجه است. این مفهوم در اندیشه سیاسی غرب و فرهنگ اسلام سابقه دیرین دارد و جایگاه ویژه ای یافته است.

در جمع بندی این موضوع باید تأکید کرد، در جامعه پساانقلابی ایران نیز که دین و نهادهای دینی نقش مهمی در حکمرانی و زندگی روزمره دارند، نوع و میزان دین داری می تواند به طور مستقیم بر خشونت سیاسی و میزان تساهل و مدارای سیاسی اثرگذار باشد. این امر نشان می دهد که تحلیل اثرگذاری دین داری در چنین جوامعی نه تنها موضوعی نظری، بلکه ضرورت تجربی و کاربردی دارد.

در پایان این بخش، مدل مفهومی اثرگذاری و برهم کنش هر یک از مفاهیم بر یکدیگر ارائه می شود و میزان و نوع اثرگذاری شاخص ها و سنجه ها نیز در مطالعات پیمایشی قابل بررسی خواهد بود.

۲. مطالعات پیشین

برای دستیابی به اهداف موردنظر در تحقیق حاضر، دیدن مطالعات مشابه و نزدیک به موضوع این مقاله، به‌ویژه آنان که توجه به کار پیمایشی داشته‌اند، بسیار راهگشاست. از این منظر، بهره‌گیری از برخی منابع پژوهشی دانشگاهی در کنار نظریات دانشمندان حوزه علوم سیاسی و علوم اجتماعی، برای نگارش این مقاله بسیار کاربردی بوده‌اند که در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌شود.

- داده‌های پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج چهارم ۱۴۰۲) در حوزه‌های مختلفی به‌دست آمده است که از جمله می‌توان به ارزش‌ها و هنجارهای خانوادگی، اعتماد و سرمایه اجتماعی، سیاست و مشارکت سیاسی و درنهایت آنچه در این تحقیق بیشتر به کار می‌آید، حوزه دین‌داری ایرانیان است. این پژوهش به شیوه پیمایشی و بر اساس مصاحبه حضوری با ۱۵۸۷۸ نفر از افراد ۱۵ سال و بالاتر ساکن در ۳۱ استان کشور که به روش تصادفی انتخاب شده‌اند، انجام شده است. داده‌های این پیمایش به سفارش وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در آبان ۱۴۰۲ جمع‌آوری شده است.

در این پژوهش، داده‌ها و نتایج ارزشمندی در حوزه اعتقادات دینی، تجربیات مذهبی، میزان ارادت به اهل‌بیت، مسائل شرعی، تلاوت قرآن، شرکت در عزاداری، زیارت، نمازخواندن، روزه گرفتن، شرکت در نماز جماعت، نذر کردن، تمایل به حج رفتن، جدایی دین از سیاست، حجاب، مواجهه با بی‌حجابی خانم‌ها و نحوه مواجهه با جشن‌های مختلط به دست آمده است. داده‌ها و نتایج به‌دست آمده از پیمایش ملی سنجش دین‌داری ایرانیان که از سوی مرکز افکار سنجی دانشجویان ایران (ایسپا) در سال ۱۳۸۸ و در قالب یک مطالعه پیمایشی انجام شد، بر پایه

نمونه‌ای شامل ۵۰۰۰ نفر از افراد ۱۸ سال به بالا در خانوارهای معمولی شهری و روستایی ساکن در ۳۰ استان کشور گردآوری شده است.

در این مطالعه دربارهٔ اصول و فروع دین، تجربه دینی، علقه دینی، هویت دینی، اخلاقیات، شرعیات، عبادات فردی و عبادات جمعی سؤال پرسیده و در مجموع تحولات دین‌داری ایرانیان در این موضوعات را سنجیده است.

حبیب‌زاده در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی انواع دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران» (۱۳۸۴)، هدف این پژوهش را بررسی انواع و میزان دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران عنوان می‌کند. نتایج به دست آمده نشانگر این بوده است که میزان پایبندی دانشجویان به ابعاد مختلف دین‌داری، از واریانس قابل توجهی برخوردار است، به طوری که پاسخ‌دهندگان در ابعاد اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی بیشترین نمره و در عبادت جمعی، عبادت فردی و دانش دینی کمترین نمره را اخذ کرده‌اند. همچنین دین‌داری دانشجویان با ترکیب همه ابعاد و متغیرها بیشتر به سمت متوسط میل نموده است؛ به طوری که دین‌داری ۲۵/۴۵ درصد از آنها متوسط، ۵/۴۱ درصد کم و ۲۵/۱۳ درصد زیاد بوده است.

سعید حجاریان در مقاله «نسبت دین و خشونت» (۱۳۷۹)، به بررسی چهار نظریه در باب سنت دین و خشونت می‌پردازد: ۱. نظریهٔ قدسی و لایتغیر بودن ارزش‌های دینی که خشونت‌زاد دانسته شده است؛ ۲. نظریهٔ لطیف بودن دین و فرهنگی بودن آنکه منجر به خشونت‌زدایی می‌شود؛ ۳. نظریه اثرپذیری از زمینه و بستر دین و بستگی داشتن خشونت‌زدایی آن به حاملان دین؛ ۴. نظریه مراحل تاریخی دین و بستگی داشتن خشونت‌زدایی یا خشونت‌زایی آن به مرحله‌ای که در آن است. وی در این موضوع می‌گوید: اگر جزم یا دگم را عنصر جوهری دین بدانیم، خشونت در گوهر دین راه خواهد یافت و دین و خشونت لازم و ملزوم یکدیگر خواهند شد؛ زیرا توسل و اتکا به جزم، موجب مرزبندی می‌شود و دین‌داران را از کج‌دینان، برونیان، مرتدان و کافران جدا می‌کند. میان کفر و ایمان، هیچ مجالی برای مدارا، هم‌پذیری و همزیستی وجود ندارد؛ دین هویت می‌سازد و خود و دیگری را از یکدیگر تفکیک می‌کند. در مقابل نظریهٔ فوق، نظریهٔ دیگری مطرح می‌شود که دین را اساساً یک پدیدهٔ فرهنگی و تمدن‌آفرین می‌داند. مطابق این نظریه، دین از پدیده‌های لطیف و لطافت‌آفرین است که مثل هنر و سایر مقولات فرهنگی، خشونت‌زدایی می‌کند.

مصطفی ملکیان دربارهٔ نسبت میان مدارا، گفتگو و دین معتقد است:

در این نکته شکی نیست که اگر من معتقد باشم که دین من تجسم حق است و

سایر ادیان تجسم باطل اند، دیگر امکان گفتگویی وجود نخواهد داشت. گفتگو اصولاً وقتی صورت می‌گیرد که من، خودم و طرف مقابل گفتگویم را آمیزهای از حق و باطل بدانم؛ یعنی معتقد باشم که من و طرف مقابل هیچکدام نه حق مطلقیم و نه باطل مطلق. اگر غیر از این باشد، اصولاً باب گفتگو بسته خواهد شد؛ بنابراین شکی نیست که اگر ما واقعاً مایل باشیم که گفتگویی میان ادیان رخ دهد، این امر میسر نمی‌شود مگر آنکه معتقد باشیم که همه ما آمیخته‌ای از حق و باطلیم؛ هر چند درصد آمیختگی حق و باطل در ما متفاوت باشد (ملکیان، ۱۳۸۱، صص. ۷-۸)

۳. روش پژوهش

روش تحقیق این مطالعه، ترکیبی از مطالعات کتابخانه‌ای، نظری و توصیفی به همراه اجرای یک پیمایش در سطح شهر تهران است. بهره‌گیری از روش پیمایشی از پُرکاربردترین روش‌ها در حوزه مطالعات علوم اجتماعی و سیاسی است. در این روش که با دو هدف توصیف و تبیین قابل انجام است، تلاش می‌شود تا با بررسی نمونه‌ای معرف از یک جمعیت تحقیق، تصویری از وضعیت و روابط بین متغیرها در کل جمعیت تحقیق حاصل گردد. برای گردآوری اطلاعات موردنظر به منظور دستیابی به اهداف تحقیق از «پرسشنامه» استفاده شده است. پرسشنامه موردنظر پس از طراحی اولیه، مورد آزمون مقدماتی آلفای کرونباخ قرار گرفته و پس از اعمال اصلاحات لازم، پرسشنامه نهایی تهیه گردید.

هر کدام از افراد معمولی ساکن در شهر تهران که در زمان اجرای طرح، سن آنها بالای ۱۸ سال است، واحد آماری این طرح را تشکیل می‌دهند. در زمینه جمعیت تحقیق و واحد آماری، با توجه به جنبه‌های فنی و اجرایی طرح، افراد خارج از دین اسلام از شمول این طرح مستثنی شده‌اند در این طرح که از سوی محقق طی آبان و آذرماه سال ۱۴۰۳ انجام گرفته است، با توجه به عوامل مختلف، از جمله امکانات و هزینه، تصمیم گرفته شد نمونه‌ای با اندازه ۴۰۵ نفر از بین افراد مورد بررسی قرار گیرند. اگر اندازه نمونه مذکور را با فرمول مربوط به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده، محاسبه کنیم و با توجه به عوامل همبستگی درون خوشه‌ای آن را قدری افزایش دهیم، به این نتیجه می‌رسیم که تعداد ۴۰۵ نمونه در جمعیت افراد ۱۸ سال به بالا می‌تواند نسبت ۰/۲۵ را با خطای نسبی ۰/۰۵ برآورد کند.

همچنین برای دستیابی به هدف این پیمایش، از روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای استفاده شده است. از آنجاکه به دلیل اندازه محدود نمونه، امکان توزیع کافی آن در همه شهرها و

استان‌ها وجود نداشت و از طرفی با توجه به اینکه هدف تحقیق پیدا کردن یک برآورد ملی برای بعضی از شاخص‌های مذهبی و نسبت با آن خشونت و مدارای سیاسی بوده است؛ لذا تلاش شد که با حفظ نمایایی (معرف بودن) نمونه، شیوه انتخاب مناطق شهری (در تهران) مورد مطالعه به گونه‌ای باشد که ابتدا مناطق از حیث متغیرهای توسعه اقتصادی و انسانی (یافته‌های مقاله سطح‌بندی مناطق کلان‌شهر تهران از لحاظ شاخص‌های توسعه پایدار که با استفاده از تحلیل عاملی و خوشه‌ای، مناطق شهر تهران را به دسته‌های توسعه یافته، نسبتاً توسعه یافته، توسعه متوسط، کمتر توسعه یافته و توسعه نیافته تقسیم‌بندی می‌کند) خوشه‌بندی شده و سپس در هر کدام از خوشه‌ها (که شامل مناطق همگن از حیث متغیرهای بالاست) با توجه به عواملی نظیر توسعه یافتگی، مذهب، جمعیت و وضعیت اقتصادی یک یا چند منطقه انتخاب شود. در این صورت مطمئن خواهیم بود که نمونه گرفته شده تا حدود بسیار زیادی همه تنوع‌های موجود در جمعیت تحقیق از حیث شاخص‌های مورد نظر را پوشش می‌دهد.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از نرم‌افزار SPSS استفاده شد. در نهایت، تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از تخصص و دانش علمی پژوهشگر انجام گردید که در اینجا داده‌های جمع‌آوری شده بر حسب مقتضیات پژوهش، با استفاده از آمارهای توصیفی از جمله توزیع فراوانی نسبی، شاخص‌های مرکزی و پراکندگی و آمارهای کای دو و کرامر و نیز آمارهای استنباطی (مانند تحلیل رگرسیون) تحلیل شد تا در پایان، گزارش پژوهشی طرح که شامل یافته‌ها و نتایج کاربردی است، تدوین شود.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. یافته‌های توصیفی

بر اساس داده‌های به دست آمده، ۴۹٫۸ درصد از پاسخ‌دهندگان مرد و ۵۰٫۲ درصد آنها زن بوده‌اند. همچنین ۵۷٫۸ درصد پاسخ‌دهندگان متأهل، ۳۴ درصد مجرد، ۳٫۵ درصد بدون همسر بر اثر طلاق و ۴٫۷ درصد بدون همسر بر اثر فوت بوده‌اند. داده‌ها نشان می‌دهد که بیشتر شرکت‌کنندگان یعنی ۳۵٫۴ درصد، دارای تحصیلات دیپلم، پس از آن ۲۶٫۷ درصد کارشناسی، ۱۵٫۶ درصد سیکل، ۱۱٫۹ درصد کارشناسی ارشد و مابقی دارای تحصیلات دکتری بوده‌اند. همچنین بیشترین سهم شرکت‌کنندگان با ۲۲٫۸ درصد خانه‌دار، ۱۵٫۱ درصد کارمند بخش خصوصی، ۱۲٫۴ درصد بازنشسته و مستمری‌بگیر، ۲۷٫۵ درصد سایر و مابقی در وضعیت‌های جویای کار، محصل و کارمند دولتی بوده‌اند.

دیگر داده‌های به دست آمده نشان می‌دهد، بیشتر پاسخ‌دهندگان یعنی ۳۸,۹ درصد در میان گروه سنی ۱۸ تا ۳۴ سال یعنی جوانی قرار داشته، سپس ۳۷,۶ در گروه سنی ۳۵ تا ۵۱ و ۱۷,۸ درصد نیز در گروه سنی ۵۲ تا ۶۸ سال قرار داشته‌اند. میانگین سنی شرکت‌کنندگان ۴۰ تا ۴۱ سال بوده و انحراف معیار از این سن در طیف ۱۵,۷ قرار دارد.

داده‌ها نشان می‌دهد که ۳۹,۵ درصد از پاسخ‌دهندگان درآمدی میان ۸ تا ۱۵ میلیون تومان، ۲۶,۴ درصد درآمدی میان ۱۶ تا ۲۳ میلیون، ۳۰,۴ درصد درآمدی میان ۲۴ تا ۳۵ میلیون دارند و تنها ۳,۷ درصد درآمد پایتیر از ۷ میلیون تومان داشته‌اند. تعداد اعضای خانواده ۵۳,۵ درصد پاسخ‌دهندگان یک تا ۳ نفر، ۴۶ درصد آنها ۴ تا ۶ نفر و تنها ۰,۵ درصد آنها ۷ نفر به بالا بوده‌اند وضعیت اعتقادات دینی به تفکیک هر کدام از گویه‌ها در میان پاسخ‌دهندگان این تحقیق در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۱: وضعیت پاسخ‌دهندگان در موضوع اعتقادات دینی

نمی‌دانم (درصد)	اعتقاد ندارم	شک دارم (درصد)	اعتقاد دارم (درصد)	جملات
۴.۷	۴.۷	۱.۸	۹۳.۵	خداوند واقعاً وجود دارد.
۱۲.۴	۱۸.۱	۷.۳	۷۴.۶	حضرت محمد (ص) پیامبر الهی بوده است.
۱۲.۹	۲۰.۷	۱۰.۸	۶۸.۵	زندگی پس از مرگ یا معاد حقیقت دارد.
۷.۷	۱۵.۰	۱۲.۳	۷۲.۷	قرآن، کلام خداوند است.

داده‌های جدول فوق نشان می‌دهد که بیشترین پاسخ‌دهندگان یعنی ۹۳,۵ درصد به وجود خداوند، ۷۴,۶ درصد به پیامبر بودن حضرت محمد، ۶۸,۵ درصد به معاد و ۷۲,۷ درصد به قرآن به عنوان کلام خداوند اعتقاد داشته‌اند.

وضعیت تجربه شخصی در دین‌داری افراد، بنابر گفته‌های پاسخ‌دهندگان در جدول زیر قابل مشاهده است:

جدول شماره ۲: وضعیت پاسخ‌دهندگان در موضوع تجربه دینی

خیلی زیاد	زیاد	تا حدودی	خیلی کم	اصلاً	جملات
۵۶.۸	۲۲.۱	۱۲.۹	۴.۰	۴.۲	تا چه حد وجود خداوند را در زندگی روزمره‌تان احساس می‌کنید؟
۵۵.۶	۲۵.۸	۱۳.۶	-	۵.۰	معمولاً چقدر از خدا می‌خواهید که در زندگی به شما کمک کند؟
۲۹.۰	۲۷.۳	۲۷.۵	۹.۴	۶.۷	کلاً، خود را تا چه حد به خدا نزدیک احساس می‌کنید؟
۳۸.۷	۱۹.۹	۱۵.۹	۸.۷	۱۶.۹	آیا تا به حال شده که بعد از انجام گناه احساس ترس از خداوند به شما دست داده باشد؟
۴۵.۵	۳۲.۸	۱۰.۷	۵.۰	۶.۰	در انجام امور مهم زندگی، چقدر به خدا توکل می‌کنید؟

نظر پاسخ‌دهندگان نسبت به میزان عمل به مسائل شرعی در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۳: وضعیت پاسخ‌دهندگان در خصوص عمل به مسائل شرعی

کاملاً مخالف	مخالف	تا حدودی	موافق	کاملاً موافق	جملات
۳.۵	۳.۲	۶.۰	۳۴.۵	۵۲.۹	به آهنگ‌هایی که خوشم بیاید گوش می‌دهم، فرقی نمی‌کند که خواننده‌اش مرد باشد یا زن.
۲۲.۳	۲۳.۶	۱۷.۴	۱۲.۲	۲۴.۶	بر سر سفره‌ای که مشروب می‌خورند، نباید نشست.
۳۳.۰	۳۲.۳	۱۶.۶	۸.۴	۹.۷	حجاب زن باید به نحوی باشد که موهایش اصلاً معلوم نباشد.
۲۵.۱	۱۷.۴	۷.۴	۱۷.۶	۳۲.۵	ابایی (ترس) از دست دادن با مردان/زنان بیگانه ندارم.
۲۸.۸	۲۱.۳	۱۷.۶	۱۵.۴	۱۶.۹	پاسوربازی کردن شرطی، اشکال ندارد.
۵۷.۱	۱۸.۱	۷.۹	۹.۷	۷.۲	افراد آشنایی را که بفهمم نماز نمی‌خوانند، حتماً امر به معروف خواهم نمود.
۶۵.۵	۲۱.۳	۵.۷	۱.۵	۶.۰	هرگز در مجالس رقص و آواز شرکت نمی‌کنم.
۶۷.۰	۱۵.۴	۵.۷	۶.۷	۵.۲	اگر در ماه رمضان بینم که فردی در ملأعام روزه‌خواری می‌کند، حتماً به او اعتراض خواهم کرد.

نظر پاسخ‌دهندگان در خصوص انجام مناسک دینی در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۴: وضعیت پاسخ‌دهندگان در خصوص انجام مناسک دینی

خیلی زیاد	زیاد	تا حدودی	خیلی کم	اصلاً	جملات
۱۱.۴	۱۳.۹	۱۳.۴	۱۶.۱	۴۵.۲	آیا معمولاً سعی می‌کنید که نمازهایتان را اول وقت بخوانید؟
۲۰.۶	۸.۹	۶.۲	۸.۷	۵۵.۶	در ماه رمضان گذشته به جز روزهایی که روزه بر شما واجب نبود (عذر شرعی)، چقدر روزه گرفتید؟
۴۹.۶	۵.۲	۵.۲	۲.۲	۳۷.۷	آیا زکات فطره را پرداخت می‌کنید؟
۲۹.۹	۸.۲	۸.۷	۴.۵	۴۸.۸	در صورت داشتن درآمد مازاد بر نیاز، آیا خمس آن را پرداخت می‌نمایید؟
۳۰.۹	۱۳.۹	۱۵.۱	۹.۷	۳۰.۴	شما معمولاً در دهه اول محرم چقدر در مراسم‌های عزاداری شرکت می‌کنید؟
۱۱.۱	۱۰.۴	۲۷.۷	۲۵.۰	۲۵.۷	شما معمولاً چقدر به زیارت اماکن مقدسه می‌روید؟
۱۰.۹	۴.۲	۱۲.۶	۱۵.۶	۵۶.۷	در مواقعی که نیاز می‌شود، چقدر نماز آیات می‌خوانید؟

۲۳۶

داده‌های جدول فوق نشان می‌دهد که توجه به مناسک دینی بیشتر در وضعیت «اصلاً» در میان این پاسخ‌دهندگان بوده است.

اکنون وضعیت پاسخ‌دهندگان نسبت به میزان و انواع دین‌داری آنها (در اینجا دو نوع کلی از دین‌داری شامل دین‌داری سنتی و دین‌داری نوگفتمان که استفاده از تجربه شخصی افراد در آن نقش پررنگی دارد) مورد توصیف قرار خواهند گرفت. در جدول زیر وضعیت «میزان دین‌داری» پاسخ‌دهندگان بر اساس اعتقادات دینی، تجربه دینی، مناسک دینی و مسائل شرعی بر اساس معیار نمره ۱۰۰، سنجیده شده و در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۵: وضعیت میزان دین‌داری پاسخ‌دهندگان

وضعیت میزان دین‌داری	فراوانی	درصد
۰-۲۰	۴۰	۹.۹
۲۰.۱-۴۰	۸۲	۲۰.۳
۴۰.۱-۶۰	۱۰۶	۲۶.۳
۶۰.۱-۸۰	۱۲۶	۳۱.۳
۸۰.۱-۱۰۰	۴۹	۱۲.۲
جمع	۴۰۳	۱۰۰.۰
میانگین	۵۳.۳۱۸۴	
انحراف معیار	۲۲.۹۶۵۶۶	
کمترین	۰.۰	
بیشترین	۹۷.۰۸	

داده‌های جدول فوق نشان می‌دهد که ۹,۹ درصد در میزان دین‌داری ۰ تا ۲۰، همچنین ۲۰,۳ درصد در فاصله ۲۰,۱ تا ۴۰، سپس ۲۶,۳ درصد در فاصله ۴۰,۱ تا ۶۰، در ادامه ۳۱,۳ درصد در فاصله ۶۰,۱ تا ۸۰ و در نهایت ۱۲,۲ درصد از پاسخ‌دهندگان میزان دین‌داری‌شان در فاصله ۸۰,۱ تا ۱۰۰ قرار داشته است.

۲۳۷

به منظور بررسی «نوع دین‌داری» در دو دسته نوگفتمان و سنتی در میان پاسخ‌دهندگان، لازم است تا رفتار دینی (شرعیات + مناسک دینی) و تجربه دینی (موضوع جدول شماره ۲) مورد سنجش قرار گیرد. در این تحقیق کسانی که هم در بخش رفتار و تجربه دینی، نمره بالای متوسط طیف یعنی ۵۰ به بالا را گرفته‌اند، در دسته دین‌داری سنتی و آن‌هایی که نمره رفتار دینی را زیر نمره متوسط، یعنی ۵۰ و تجربه دینی را بالای نمره متوسط یعنی ۵۰ گرفته‌اند، دین‌داری نوگفتمانی دارند.

بر این اساس داده‌های نوع دین‌داری به شکل زیر به دست آمده است:

جدول شماره ۶: نوع دین‌داری پاسخ‌دهندگان

نوع دین‌داری	فراوانی	درصد
دین‌داری سنتی	۱۱۳	۲۸.۲
دین‌داری نوگفتمان (تجربه شخصی)	۲۲۵	۵۶.۱
خارج از دسته‌بندی	۶۳	۱۵.۷
جمع	۴۰۱	۱۰۰.۰

دقت و توجه در نتایج و یافته‌های تحقیق حاضر و تجزیه و تحلیل آن در مقام مقایسه و تطبیق با سایر پژوهش‌های انجام شده، نشان می‌دهد آنچه در نهایت به دست آمده در مرحله نخست و در شاخص‌های حوزه دین‌داری، نشانگر یک مسیر سپری شده از ایجاد تغییرات هر چند تدریجی، در فرهنگ و نوع نگرش مردم به دین با توجه بالا به بهره‌گیری از تجربه شخصی در دین‌داری است. همچنین در ادامه پیمایش انجام شده، پراکندگی وضعیت پاسخ‌دهندگان در سنجش میزان توجه و اعتقاد به خشونت و اقتدارگرایی سیاسی در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۷: وضعیت پاسخ‌دهندگان در خصوص خشونت و اقتدارگرایی سیاسی

خیلی زیاد	زیاد	تا حدودی	خیلی کم	اصلاً	جملات
۱.۷	۱۶.۳	۱۸.۶	۴۱.۳	۲۲.۰	باید به دولت اجازه داد تا کتاب‌ها، روزنامه‌ها و فیلم‌ها را به صلاح‌دید خودشان سانسور کنند.
۴.۲	۱۳.۴	۱۰.۱	۴۷.۳	۲۵.۰	در موارد ضروری با زور می‌توان قانون را در این جامعه حاکم کرد.
۴.۵	۲۷.۲	۱۶.۸	۳۲.۴	۱۹.۱	اکثریت مردم نمی‌توانند درست تصمیم بگیرند، باید آنها را هدایت نموده و می‌شود به جای آنها تصمیم‌گیری کرد.

خیلی زیاد	زیاد	تا حدودی	خیلی کم	اصلاً	جملات
۵.۲	۳۱.۹	۱۱.۹	۳۵.۶	۱۵.۳	برای درست شدن ایران، قانون لازم نیست، بلکه در کنار وجود قانون، مرد مقتدری لازم است که حرفش قانون باشد.
۱.۰	۷.۴	۱۳.۹	۴۳.۱	۳۴.۷	اگر گروهی از مردم در اعتراض به موضوعی تظاهرات مسالمت آمیز کنند، پلیس حق دارد با خشونت با آنها رفتار کند.
۱.۰	۸.۹	۱۵.۸	۴۲.۳	۳۱.۹	باید به حکومت اختیارات بیشتری برای مقابله با مخالفان داده شود.
.۲	۱۱.۴	۱۲.۴	۴۷.۳	۲۸.۷	اگر کسی متهم به انجام جرمی علیه امنیت ملی باشد، پلیس حق دارد با خشونت از او اعتراف بگیرد.
۴.۲	۲۰.۰	۱۵.۱	۳۷.۴	۲۳.۳	مجازات اعدام در ملأعام، برای پیشگیری از جرم و اداره جامعه ضروری است. همچنین اعلام احکام قضایی علیه افراد در رسانه‌ها بلامانع است.

۲۳۹

به منظور شناسایی وضعیت اعتقاد به استفاده از خشونت و اقتدارگرایی در میان پاسخ‌دهندگان، نمره ۱۰۰ گویه‌ها به دست آمده که در جدول زیر ارائه شده است:

جدول شماره ۸: خشونت و اقتدارگرایی بر اساس نمره ۱۰۰ (درصد پاسخ‌دهندگان در هر نمره)

وضعیت خشونت و اقتدارگرایی	فراوانی	درصد
۰-۲۵	۱۴۶	۳۶.۱
۲۵.۱-۵۰	۲۱۱	۵۲.۲
۵۰.۱-۷۵	۴۶	۱۱.۴

جواد نصیری اوانکی و همکاران: نقش دین‌داری در ایجاد خشونت یا مدارای سیاسی در ایران...

وضعیت خشونت و اقتدارگرایی	فراوانی	درصد
۷۵.۱ - ۱۰۰	۱	.۲
جمع	۴۰۴	۱۰۰.۰
میانگین	۳۳.۰۵۲۳	
انحراف معیار	۱۵.۶۰۶۰۸	
کمترین	.۰۰	
بیشترین	۸۱.۲۵	

داده‌ها نشان می‌دهد که بیشتر پاسخ‌دهندگان یعنی ۵۲٫۲ درصد میزان اعتقادشان به امکان استفاده از ابزارهای خشونت در جامعه در فاصله ۲۵٫۱ تا ۵۰ بوده، پس از آن ۳۶٫۱ درصد در فاصله ۰ تا ۲۵ و در نهایت ۱۱٫۴ درصد در فاصله ۵۰٫۱ تا ۷۵ بوده است. این بدان معناست که بیشترین توجه و تأکید پاسخ‌دهندگان (بیش از ۸۸ درصد) بر اعتقاد به عدم به کارگیری ابزارهای خشونت و اقتدارگرایی در جامعه به هر شکل ممکن بوده است.

بررسی وضعیت پاسخ‌دهندگان در خصوص مدارا و تساهل‌مداری سیاسی در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۹: وضعیت پاسخ‌دهندگان در خصوص مدارا و تساهل سیاسی

خیلی زیاد	زیاد	تا حدودی	خیلی کم	اصلاً	جملات
۴۵.۰	۳۷.۹	۱۲.۹	۴.۰	.۲	حکومت باید به مخالفانش اجازه دهد عقاید خود را آزادانه برای همه بیان کنند.
۴۳.۶	۳۹.۴	۹.۴	۶.۲	۱.۵	باید به کسانی که به اسلام اعتقاد ندارند هم اجازه داد به راحتی عقاید خود را بیان کنند.
۳۳.۷	۴۳.۸	۱۴.۴	۶.۲	۲.۰	منتقدان و مخالفان حکومت نیز حق دارند در انتخابات ریاست جمهوری کاندیدا داشته باشند.

خیلی زیاد	زیاد	تا حدودی	خیلی کم	اصلاً	جملات
۲۹.۲	۳۳.۴	۱۷.۸	۱۲.۶	۶.۹	کسانی که به هیچ دینی اعتقاد ندارند، حق دارند در سازمان‌های دولتی استخدام شوند.
۳۱.۹	۳۳.۷	۱۹.۱	۱۳.۶	۱.۷	هیچ کس حق ندارد فردی را به دلیل آنکه حرفی علیه حکومت زده است، دستگیر و زندانی کند.
۳۶.۴	۳۹.۹	۱۵.۳	۷.۷	۷.	روزنامه‌ها و سایت‌ها باید آزاد باشند تا واقعیت‌ها را، هر چه هست، بنویسند و حکومت حق ندارد جلوی آنها را بگیرد.
۲۰.۵	۳۴.۹	۲۲.۰	۱۸.۸	۳.۷	وجود رادیو و تلویزیون خصوصی در کشور که تحت کنترل دولت نباشد، به نفع همه مردم ایران است.
۲۷.۷	۴۹.۰	۱۴.۶	۷.۷	۱.۰	هر فرد با گروهی حق دارد در روزنامه، مجله یا کتاب از حکومت، افراد و سازمان‌های وابسته به آن انتقاد کند.

به منظور شناسایی وضعیت تساهل و مدارای سیاسی در میان پاسخ‌دهندگان، نمره ۱۰۰ گویه‌ها نیز به دست آمده که نتایج آن در جدول زیر قابل مشاهده است:

جدول شماره ۱۰: تساهل و مدارای سیاسی بر اساس نمره ۱۰۰ (درصد پاسخ‌دهندگان در هر نمره)

وضعیت تساهل و مدارای سیاسی	فراوانی	درصد
۰-۲۵	۲	۰.۵
۲۵-۵۰	۴۷	۱۱.۶
۵۰-۷۵	۱۸۵	۴۵.۸
۷۵-۱۰۰	۱۷۰	۴۲.۱
جمع	۴۰۴	۱۰۰.۰
میانگین	۷۲.۹۸۸۹	
انحراف معیار	۱۸.۱۱۵۴۷	
کمترین	۲۵.۰۰	
بیشترین	۱۰۰.۰۰	

داده‌های جدول فوق نشان می‌دهد بیشتر پاسخ‌دهندگان یعنی ۴۵.۸ درصد دارای تساهل و مدارای سیاسی در فاصله ۵۰,۱ تا ۷۵ و پس از آن ۴۲,۱ درصد آنها در فاصله ۷۵.۱ تا ۱۰۰ و در نهایت ۱۱,۶ درصد در فاصله ۲۵,۱ تا ۵۰ بوده است. این یافته‌ها نشانگر آن است که اغلب پاسخ‌دهندگان (۸۸ درصد) بر ضرورت بهره‌گیری از مدارای سیاسی برای اداره امور جامعه تأکید دارند.

۴-۲. یافته‌های استنباطی (بررسی فرضیه‌های تحقیق)

پیش از بررسی آمار به دست آمده، ابتدا باید دید داده‌های موردنظر به لحاظ پاسخ‌گویی نرمال است یا خیر؟ بررسی نرمال بودن وضعیت متغیرها نشان می‌دهد، میزان تغییر داده‌های متغیرها در فاصله بازهای ۲ و ۲- است؛ در نتیجه توزیع این داده‌ها به صورت نرمال است. در ادامه برای بررسی فرضیه تحقیق، وضعیت توصیفی متغیر نوع دین‌داری (در اینجا تجربه شخصی از دین یا نوگفتمان) با متغیر خشونت و اقتدار‌گرایی و نیز تساهل و مدارای سیاسی مورد بررسی قرار گرفته که از آزمون فیشر یا F استفاده شده و نتایج به دست آمده به شرح زیر است:

جدول شماره ۱۱: توصیف متغیر تساهل و خشونت‌گرایی با نوع دین‌داری

متغیرهای وابسته	متغیر مستقل (نوع دین‌داری)	تعداد کل	میانگین	انحراف معیار	ماکسیمم (بیشترین)	مینیمم (کمترین)
تساهل و مدارای سیاسی	نوگفتمانی	۲۲۵	۷۷.۰۱۳۹	۱۶.۴۰۵۶۶	۱۰۰.۰۰	۲۸.۱۳
	سنتی	۱۱۳	۶۰.۳۴۲۹	۱۵.۳۰۴۰۷	۹۳.۷۵	۲۵.۰۰
خشونت و اقتدار‌گرایی	نوگفتمانی	۲۲۵	۳۳.۴۵۸۳	۱۶.۱۷۶۹۷	۸۱.۲۵	۰۰.
	سنتی	۱۱۳	۳۳.۶۵۶۰	۱۴.۵۶۲۱۱	۷۵.۰۰	۰۰.

جدول شماره ۱۲: تحلیل واریانس (دو متغیر اقتدار و خشونت‌گرایی؛ تساهل و مدارای سیاسی)

متغیرهای وابسته	مجموع	درجه آزادی df	مربع میانگین	F	معناداری (sig)
تساهل و مدارای سیاسی	۱۰۷۴۲۶.۴۱۱	۱	۲۰۹۰۵.۷۵۸	۸۱.۱۸۷	.۰۰۰
خشونت و اقتدارگرایی	۸۲۳۷۲.۶۴۲	۱	۲.۹۳۸	.۰۱۲	.۹۱۳

همان‌طور که داده‌های جدول آزمون فیشر یا تحلیل واریانس یک‌طرفه نشان می‌دهد، میان دو متغیر نوع دین‌داری و تساهل و مدارای سیاسی، رابطه معناداری (کمتر از ۰.۰۵) برقرار است؛ ولی میان خشونت و اقتدارگرایی با نوع دین‌داری به دلیل بالا بودن نمره به دست آمده (بیشتر ۰.۰۵) رابطه معنادار نیست.

در نتیجه به دلیل رابطه معنادار میان تساهل و مدارای سیاسی با نوع دین‌داری، می‌توان معادله رگرسیون این رابطه را نیز ترسیم کرد. معادله رگرسیون به دست آمده در متغیر تساهل و مدارای سیاسی و نوع دین‌داری به شرح زیر است:

جدول شماره ۱۳: معادله رگرسیون مدارا و تساهل و نوع دین‌داری

متغیر وابسته	B	R ²	ضرایب استاندارد شده Beta	t	f	معناداری
تساهل و مدارای سیاسی (Y)	-.۴۰۲	.۱۶۲	-.۴۰۲	-۸.۰۵۹	۶۴.۹۴۲	.۰۰۰

متغیر مستقل (X): نوع دین‌داری (موضوع جدول شماره ۶)

جدول فوق نشان می‌دهد که هنگامی که وضعیت نوع دین‌داری فرد از حالت نوگفتمانی به سنتی تغییر می‌کند، مدارا و تساهل نیز در آن به میزان (۰.۰ - ۴۰۲) تغییر می‌یابد. نوع دین‌داری که به سمت منفی تمایل می‌یابد، نوع دین‌داری سنتی است، به صورتی که رابطه منفی نشان داده شده بیان می‌کند هرچه دین‌داری به سوی سنتی‌تر می‌رود، تساهل و مدارای سیاسی کاهش پیدا می‌کند؛ از سوی دیگر، هرچه نوع دین‌داری به سمت مثبت یا نوگفتمان دینی می‌رود، تساهل

جواد نصیری اوانکی و همکاران: نقش دین‌داری در ایجاد خشونت یا مدارای سیاسی در ایران...

و مدارای سیاسی افزایش می‌یابد. به عبارت دیگر، طبق فرضیه‌های تحقیق، کسانی که قرائت نوگفتمانی دارند، از تساهل بیشتری در مسائل سیاسی برخوردار هستند. اکنون می‌توان به سؤال دیگر این تحقیق نیز پاسخ داد که رابطه میزان دین‌داری با میزان خشونت و اقتدارگرایی و میزان تساهل و مدارا چگونه قابل تبیین است؟ به‌منظور بررسی این سؤال در هرکدام از دو متغیر از آزمون پیرسون استفاده شده است. وضعیت معناداری به دست آمده در میان دو متغیر میزان دین‌داری و خشونت و اقتدارگرایی، بیش از ۰.۰۵ بوده و این نشان از نبود رابطه معنادار میان آنهاست. از سویی، میزان ضریب پیرسون بین ۱ و ۱- متغیر است و شدت ضریب پیرسون به دست آمده نشان می‌دهد این رابطه در سطح ضعیف و در جهت مثبت است؛ به عبارتی، بین میزان دین‌داری و گرایش به خشونت و اقتدارگرایی در میان پاسخ‌دهندگان، رابطه‌ای ضعیف، مستقیم و از نظر آماری بی‌معنا مشاهده شد.

وضعیت معناداری آزمون پیرسون در میان دو متغیر میزان دین‌داری و تساهل و مدارای سیاسی نیز کمتر از ۰.۰۵ بوده و نشان از وجود رابطه معنادار میان آنهاست. شدت رابطه به دست آمده برابر با ۰.۴۴ در جهت منفی نشان از رابطه نسبتاً متوسط معکوس است. می‌توان چنین ادعا کرد که افزایش سطح دین‌داری، با کاهش تساهل و مدارای سیاسی همراه است.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه در بخش مقدمه و همچنین یافته‌های پژوهش مورد اشاره قرار گرفت، این تحقیق در پی آن بود تا تأثیر نوع نگاه و نگرش افراد به دین را بررسی کند؛ نگرشی که با توجه به محدودیت‌های تحقیق، در دو دسته کلی طبقه‌بندی شد.

در ادامه، مؤلفه‌های مرتبط با خشونت سیاسی و مدارای سیاسی مورد تحلیل قرار گرفتند و تلاش شد تا با استفاده از داده‌ها و اطلاعات گردآوری شده از طریق ابزار پیمایشی، به سؤالات تحقیق پاسخ داده شود.

تحلیل یافته‌های تحقیق در حوزه دین‌داری

از این منظر، در ایران پس از وقوع انقلاب اسلامی، هرچه از نظر زمان به جلو حرکت می‌کنیم، بر اساس یافته‌های تحقیق، از دین‌داری سنتی فاصله گرفته و به‌نوعی به دین‌داری نوگفتمان، یا به تعبیری تجربه‌ای شخصی شده از دین، نزدیک می‌شویم. این نکته بسیار دقیق و حائز اهمیت است

که گرچه با همه آنچه پیش‌تر گفته شد و در تمام فرازوفرودهای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعه ایران، اعتقادات مردم نسبت به اصول اساسی دین اسلام تقریباً دستخوش تغییر چندانی نشده و اغلب در همان اعداد بالای ۷۰ تا ۹۰ درصد در طول چند دهه گذشته باقی مانده است؛ با این حال، روند پیمایش حاضر و نیز برخی پیمایش‌های مشابه انجام شده در سطوح ملی، مانند پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها، نشان‌دهنده آن است که اعداد به‌دست آمده در بخش توجه اعتقادی به اصول اساسی دین اسلام با روندی کند؛ اما نسبتاً پیوسته در حال کاهش هستند. این موضوع اگرچه ممکن است با توجه به درصد تغییرات اندک، چندان مورد توجه جدی قرار نگیرد؛ با این حال، نمی‌تواند از نگاه پژوهشگران و نیز سیاست‌گذاران جامعه دور بماند.

از فصل اعتقادات که بگذریم، در برخی مؤلفه‌های دین‌داری از جمله نگرش تجربی و احساس شخصی از حضور خداوند در زندگی و نیاز بشر برای تکیه به خالق جهان هستی، برای کمک به بهتر زیستن و حل مشکلات روزمره یا به تعبیری توکل به خداوند در انجام فعالیت‌های روزانه، روندی رو به رشد مشاهده می‌شود. این یافته‌ها با نتایج تحقیقات سایر پیمایش‌های ملی انجام شده در کشور نیز همخوانی دارد. از این منظر، دین شخصی‌سازی شده در ذهن و بینش و نگرش هر شخص در موضوع نزدیکی به خداوند، فارغ از توجه به سایر مؤلفه‌های رسمی و ظاهری افراد مانند نوع پوشش و غیره، کماکان در کنار توجه به اعتقادات، به صورت ملموسی قابل مشاهده است.

در این بخش از تحقیق، نتایج پیمایش انجام شده نشان‌دهنده آن است که اغلب مردم ارتباط خود را با خداوند صمیمانه می‌دانند و هر یک اتکا و توجه ذهنی به وجود خداوند را در شکل دین‌داری خود بسیار مهم تلقی می‌کنند. از این رو، می‌توان اثر تفکرات روشنفکران دینی و اندیشمندان مسلمان غیرروحانی را در پیشبرد مفهوم تجربه دینی و شخصی‌سازی دین در ذهن بیش از دهه‌های گذشته مشاهده کرد. در این موضوع یافته‌های تحقیق در انواع دین‌داری به این نتیجه دست می‌دهند که نوع دین‌داری نوگفتمان یا تجربه دینی در جامعه تقریباً دو برابر دین‌داری سنتی در حال حاضر رواج دارد و عمده آحاد جامعه به این سمت گرایش دارند که دین بیشتر یک مقوله شخصی است و برای هر فرد، نوع ارتباط با خالق هستی یک نوع تجربه شخصی تلقی می‌شود.

تحلیل یافته‌های تحقیق در بررسی وضعیت خشونت و مدارای سیاسی

خشونت سیاسی با تعریف مشخصی که در بخش مفاهیم ارائه شد، طیف وسیعی از موضوعات را دربر می‌گیرد و به نظر می‌رسد امروزه جامعه ایران به‌ویژه بخش شهرنشین نسبت به استفاده

از هر گونه خشونت سیاسی موافقت و همراهی چندانی ندارد. چراکه نتایج پیمایش حاضر نیز بر این نکته تأکید دارد که اکثریت (بالای ۸۰ درصد) پاسخ‌دهندگان هر گونه بهره‌برداری از ابزارهای خشونت‌آمیز از سوی حاکمیت را محکوم می‌کنند و تمایل به استفاده از شیوه‌های غیر اقتدارگرایانه در جامعه را می‌پسندند.

این امر نشان می‌دهد سیاست‌گذاران و قانون‌گذاران در کشور باید بیش‌ازپیش به فکر استفاده از فرایندهای مسالمت‌آمیز در مناسبات بین دولت و ملت باشند و به‌طورمثال، در حوزه‌های فرهنگی مانند موسیقی، فیلم، تئاتر یا چاپ و نشر کتاب و روزنامه و سایت‌های آنلاین نوع مواجهه خود را طور دیگری تنظیم کنند یا در بخش‌های دیگری که مردم با دستگاه‌های حاکمیتی مانند پلیس و قوه قضاییه سروکار دارند، بتوانند از مناسبات مسالمت‌آمیز تر بهره ببرند.

همچنین نکته جالب و حائز اهمیت در نتایج این پیمایش آن است که اکثریت افراد با درصد بالایی از فراوانی با رعایت اصول تساهل و مدارای سیاسی در جامعه موافق هستند. این نشان می‌دهد که در جامعه شهری ایران با درصد بالای سواد، افزایش آگاهی‌ها متأثر از دنیای فناوری اطلاعات و رسانه و نیز ارتباطات مجازی وسیع با دنیای خارج، درخواست و مطالبه تساهل و رواداری روندی رو به رشد دارد.

در این بین نقش دولت به معنای کلیت حاکمیت در ایران بسیار پُررنگ و مهم است؛ چراکه بسیاری از انتظارات در جهت رعایت تساهل سیاسی از طرف آحاد جامعه از حاکمیت است که با وضع قوانین لازم و حذف برخی قوانین مخالف رویه تساهل و مدارا، به تقویت و رشد رضایت‌مندی در جامعه و در نتیجه افزایش اعتماد و مشروعیت سیاسی خود بیفزاید.

در مدل ارائه شده و بر اساس پیمایش انجام شده که با بهره‌گیری از نمونه سؤالات طراحی شده در هر بخش و تحلیل برهم‌کنش شاخص‌ها و مؤلفه‌ها صورت گرفت، نتایج به‌روشنی نشان می‌دهند که فرضیه مطرح شده در این پژوهش مورد تأیید قرار گرفته است. مطابق این فرضیه: «دین‌داری، بسته به نوع قرائت از آن، بر تساهل و مدارای سیاسی بیش از خشونت سیاسی تأثیر می‌گذارد؛ به گونه‌ای که قرائت نوگفتمانی مبتنی بر تجربه دینی، بیش از قرائت سنتی، بر تساهل، مدارا و نفی خشونت سیاسی تأکید دارد». حال در ضرب اجزای به دست آمده در هر یک از جداول مربوط به نوع و میزان دین‌داری و تمایل به تساهل یا خشونت و اقتدارگرایی، در حالت‌های استاندارد تحلیل داده که شامل استفاده از آزمون فیشر یا F و نیز جدول تحلیل

واریانس، همچنین اطمینان از تحقق امر نرمال بودن پاسخ‌ها و داده‌های به دست آمده، به نتایج قابل قبولی در تأیید فرضیه مذکور می‌رسیم.

باز هم در تحلیل وضعیت پیش گفته به این نتیجه می‌رسیم، هنگامی که وضعیت نوع دین‌داری فرد از حالت نوگفتمانی به سنتی تغییر می‌کند، مدارا و تساهل نیز در آن به میزانی کاهش می‌یابد. بدان معنا که نوع دین‌داری که بیشتر به سمت سنتی است، تمایل به تساهل و مدارای سیاسی در فرد کاهش پیدا می‌کند؛ از سوی دیگر، هرچه نوع دین‌داری به سمت نوگفتمان دینی می‌رود، تساهل و مدارای سیاسی افزایش می‌یابد. به عبارتی، طبق فرضیه‌های تحقیق، کسانی که قرائت نوگفتمانی از دین دارند، از تساهل بیشتری در مسائل سیاسی و مخالفت با انواع خشونت و اقتدارگرایی سیاسی برخوردار هستند.

پیشنادهای سیاسی

ترویج نگاه روامدارانه از اسلام در جامعه: اگرچه برخی با ترویج نوعی اسلام رحمانی یا روامدارانه و تساهل‌گرا در جامعه مخالف‌اند و آن را تقلیل دادن و جوه مختلف اسلام به یک صفت خاص می‌دانند. آنچه از پیمایش حاضر در این تحقیق و دیگر پژوهش‌های انجام شده برمی‌آید، نشانگر این موضوع است که عموم مردم به این دیدگاه بر اساس باورهای قرآنی و سنت رسول اکرم اعتقاد دارند که سیاست سرکوب و سانسور و اجرای برخی حدود باید در جامعه تعدیل شود و از این منظر سیاست‌گذاری جدیدی شکل گیرد.

پرهیز از خشونت سیاسی با بهره‌گیری از استدلال‌های دینی: سیاست‌گذاران و ضابطان اجرایی در بخش‌های مختلف کشور باید بدانند که اجرای برخی اقدامات خشونت‌زا و استفاده از زور و نیز سرکوب و سانسور با بهره‌گیری از استدلال‌های دینی و به نام دین و قرآن و پیامبر (ص) و ائمه^(ع)، چنان ضرری به اعتقادات و دین‌داری آحاد جامعه و به‌ویژه نسل نوجوان و جوان زده که آثار آن تا سال‌ها باقی خواهد ماند. از این منظر، توصیه می‌شود قانون‌مداری در مرکز توجه همه اقدامات قرار گیرد و برای اعمال اقتدار سیاسی در مواقع لزوم نیز از جنبه قانونی فراتر نرفته و برای توجیه اقدامات از الفاظ و ادله به نام دین استفاده نکنند.

لزوم تغییر و اصلاح قوانین: در بحث قانون در کشور سالهاست پیشنهادهای متعددی در جهت اصلاح برخی موارد و تبصره‌ها داده می‌شود. گاهی تند و گاهی کند در نهادهای مربوطه مانند مجلس شورای اسلامی، شورای عالی انقلاب فرهنگی، شورای عالی فضای مجازی و ... مواردی دنبال می‌شود. نخست آنکه سرعت اقدامات برای تغییر قوانینی که خود عاملی برای

اقتدارگرایی و خشونت هستند، بسیار کند است و عملاً حاکمیت تنها در شرایط اضطرار با تعدیل برخی از انواع قوانین موافقت می‌کند. دوم آنکه گاهی حتی عملکرد رو به عقب و برعکس آنچه مورد خواست و نظر مردم است، پیش می‌آید مانند آنچه تحت عنوان تصویب قانون عفاف و حجاب در مجلس شورای اسلامی اتفاق افتاد و شورای نگهبان نیز آن را تأیید کرد و البته با روی کار آمدن ناگهانی دولت چهاردهم با مقاومت رئیس‌جمهور تا زمان نگارش این مقاله متوقف از اجرا شده است. این روند اصلاح قوانین در بحث آزادی‌های مدنی، حمایت از زنان و خانواده، آزادی‌های رسانه‌ای، سیاست فیلترینگ فضای مجازی، آزادی‌های احزاب و تشکل‌های دانشجویی و غیره نیز مورد انتظار آحاد جامعه است.

اصلاح شرایط اقتصادی کشور: اقتصاد، نه فقط بر تولید کالا و خدمات، بلکه بر ساختار اجتماعی، مناسبات قدرت و شکل‌گیری ایدئولوژی‌ها نیز تأثیرگذار است. در سال‌های اخیر، نابسامانی‌های اقتصادی در ایران زمینه‌ساز بروز پدیده‌هایی چون دین‌گریزی، کاهش پایبندی‌های دینی و در برخی موارد، حتی تغییر دین شده‌اند؛ مسائلی که بارها مورد توجه و تحلیل پژوهشگران حوزه دین، جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی قرار گرفته‌اند. به نظر می‌رسد فشارهای اقتصادی، به‌ویژه بر طبقه متوسط و فرودست که به‌طور سنتی از دین‌دارترین اقشار جامعه محسوب می‌شوند، همراه با تجربه تبعیض، نابرابری و بی‌عدالتی‌های ساختاری، نقش قابل توجهی در تضعیف دین‌داری و افول ارزش‌های دینی در جامعه ایران ایفا کرده‌اند.

- **الناس علی دین ملوکهم:** درنهایت، می‌توان سخن را با این جمله به پایان برد که «مردم بر آیین و روش پادشاهان و رهبران خود هستند» (این جمله که برخی آن را به حضرت علی^ع نسبت می‌دهند و برخی دیگر آن را ضرب‌المثلی رایج می‌دانند که در گذر زمان وارد منابع روایی شده است)، طباطبایی در تفسیر المیزان، با اشاره به همین معنا و استناد به آیه ۶۷ سوره احزاب می‌نویسد که در روز قیامت، وقتی از توده مردم پرسیده می‌شود چرا راه نادرست را برگزیدند، پاسخ می‌دهند: «وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبْرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا» علامه معتقد است که تعبیر «سادتنا» در این آیه، به حاکمان، پادشاهان و بزرگان جامعه - اعم از صاحبان قدرت، ثروت و نفوذ علمی - اشاره دارد؛ کسانی که با رفتار و تصمیمات خود، مسیر فکری و اخلاقی جامعه را شکل می‌دهند و گاه آن را از مسیر حق منحرف می‌کنند.

آنچه از این بحث روشن می‌شود آن است که خود حاکمان در سطوح مختلف، از مدیران میانی و کل تا معاونان و هیأت وزیران، از قانون‌نویسان تا مجریان، همگی باید خود را به صفت صداقت و راستی آراسته کنند تا مردم به‌صورت عام به ایشان اطمینان داشته باشند. البته باید

همواره تأکید کرد که نباید عملکرد ضعیف حاکمیت در برخی جریان‌ها را به پای دین نوشت؛ با این حال، از آنجا که اسلامی بودن صفت حکومت فعلی است و خود حاکمان نیز بر آن تأکید دارند، آحاد جامعه نیز لاجرم نقاط ضعف و کژی‌ها را از نگاه دینی قضاوت می‌کنند که این خود بزرگ‌ترین آسیب به نهاد دینی و دین‌داری در جامعه ایران بوده است.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.
مشارکت نویسندگان: تمام نویسندگان در آماده‌سازی مقاله مشارکت داشته‌اند.
تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسندگان در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.
تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسندگان حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- ایسپا (۱۳۸۸). پیمایش ملی سنجش دین‌داری ایرانیان.
- حبیب‌زاده، رامین (۱۳۸۴). بررسی انواع دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.
- حجاریان، سعید (۱۳۷۹). نسبت دین و خشونت. نشریه بازتاب اندیشه، ۵، ۵۸-۶۱.
- <http://noo.rs/cyBSJ>
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۶۳). تفسیر المیزان. بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
- عباسی، بابک (۱۳۷۶). اقبال و مفهوم تجربه دینی. مجله کیان، ۳۶، ۱۷-۲۱.
- <https://ensani.ir/fa/article/25038>
- فکوهی، ناصر (۱۳۷۸). خشونت سیاسی: نظریات، مباحث، اشکال و راهکارها. تهران: پیام امروز
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۲۰۰۰ م). القاموس المحيط. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۷۶-۷۷). «معرفت دینی»، کتاب نقد، ۲ (۵ و ۶)، ۱-۲۹.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/67037>
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۱). آموزش عقاید. سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ ۷.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۱). وحی و نبوت. تهران: صدرا.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۷۵). اقتراح. مجله نقد و نظر، ۲ (۲)، ۸-۷۴. <http://noo.rs/csfqx>

- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۱). گفتگو و دین. نشریه بازتاب اندیشه. ۳۳، ۷-۱۳.
<http://noo.rs/HnNE7>
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۵). مشتاقی و مهجوری. تهران: نگاه معاصر.
- نراقی، احمد (۱۳۷۸). رساله دین شناخت. تهران: طرح نو.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۴۰۲ / ۸). موج چهارم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در حوزه دین‌داری. <https://ricac.farhang.gov.ir/fa/news/729592>
- Fiala, A. (2004). Toleration. *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
<https://iep.utm.edu/tolerati>
- Himmelfarb, H. (1975). Measuring religious involvements. *Social Forces*, 53(4), 606-618. <https://doi.org/10.2307/2576472>
- King, M. B. & Hunt, R. A. (1975). Measuring the Religious Variable: National Replication. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 14(1), 13-22.
<https://doi.org/10.2307/1384452>
- Oxford University Press. (2018). *Violence*. In *Oxford Learner's Dictionaries*. Retrieved, from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
- World Health Organization (2002). *Violence, health and sustainable development*.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی